

Zdzisława Staszewska
 Uniwersytet Łódzki

Wystrój i wnętrze kościoła w wypowiedziach mieszkańców wsi

Opracowanie opiera się na materiale zebranym na terenie dwudziestu miejscowości¹ okalających Łódź, przynależnych dialektalnie do gwar Polski centralnej². Materiał zebrałam po części metodą kwestionariuszową, ale głównie metodą swobodnej rozmowy, co pozwala uzyskać bardziej wiarygodne formy, zwłaszcza w odniesieniu do takich nazw, które nie dotyczą konkretnych desygnatów możliwych do pokazania informatorowi; w tej sytuacji wydobycie od niego potrzebnych form jest szczególnie utrudnione. Metoda kwestionariuszowa zawodzi i z tego względu, że odpowiadając na pytania, informatorzy mają tendencję do wyzbywania się form gwarowych na korzyść bardziej literackich. Przy eksploracji dialektologicznej kilku punktów materiał bardziej porównywalny daje metoda rozmowy kierowanej.

Obserwacji poddałam gwarę przedstawicieli najstarszego pokolenia, moi informatorzy mają najczęściej powyżej siedemdziesięciu lat. Analizie zostały poddane wszystkie zebrane z zakresu wyznaczonego przez temat opracowania leksemy³. Badając pełny materiał, także i ten o wyraźnej proveniencji ogólnopolskiej, nawiązuję do definicji słownictwa ludowego podanej przez K. Dejnę (1968: 58), który rezygnując z przesądzania o genezie tego typu leksyki, uznaje za jej pierwszoplanową cechę fakt, że posługują się nią ludzie żyjący w danym środowisku wiejskim.

¹ Błonie [B]; Ciechosławice [C]; Chartupia Mała [Ch]; Chojne [Chn]; Dalików [D]; Feliksin [F]; Gidle [G]; Kodrąb [K]; Karczów [Kw]; Lubocha [L]; Lipce Reymontowskie [LR]; Leźnica Wielka [LW]; Modlna [M]; Niewiesz [N]; Piątek [P]; Skoszewy [S]; Siedlątków [Sw]; Świnice Wreckie [ŚW]; Uników [U]; Wandalin [W]; lokalizując materiał, posługuję się tymi skrótami.

² Termin ten nawiązuje do pracy M. Kamińskiej, *Gwary Polski centralnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1968, s. 8, choć zasięg terytorialny punktów badanych na użytek obu opracowań nie do końca się pokrywa.

³ Ze względu na oszczędność miejsca materiał egzemplifikacyjny został tu przytoczony w wyborze.

Mimo że pewne wyrazy i związki frazeologiczne dadzą się uporządkować terytorialnie, to jednak geografia lingwistyczna nie jest tutaj celem najważniejszym. Przyjmując, że słownictwo, sposób mówienia jest korelatem myślenia, staram się znaleźć odpowiedź na pytanie o ekwiwalenty słowne odpowiadające myśleniu mieszkańców wsi na temat szat, naczyń liturgicznych oraz elementów wyposażenia kościoła, jego wnętrza i wystroju.

Nazwą podstawową, zajmującą centralne miejsce w omawianym kręgu tematycznym jest *kościół* a) ‘budowla, dom Boży, świątynia’: *Kościół jez wałym optoczony* [Sw]; *Pińć kilometrów my mieli do kościoła, tsza było fcaz wyjś* [Kw]; *Galanty kawoług było do kościoła* [M]; *Tsza porostfirać kościół i pospszontać* [S]; konteksty dotyczą również estetyki wnętrza oraz konkretnych elementów architektonicznych: *Wyzłocany jes tyn kościół* [B]; *Sklepinia pinkne som fkościel* [N]; *Kościół zabytkowy jez u nos* [Chn]; także w wyrażeniu *kościół parafialny*: *Bogaty jez tyn kościół parafialny* [N]; b) ‘ogół wyznawców, religijna społeczność chrześcijańska’, por. *Kościół to my jezdeźmy fszyscy* [K]; *Modli się za tych, co psześladujom Kościół* [Ch]; *Ludzie bedom ot Kościoła otchodźić* [G]; *Fszyściuchno un wi o Kościele* [W]. Formacja *kościółek* w odniesieniu do najczęściej drewnianego, zabytkowego kościoła, niedużych rozmiarów (por. określającą przydawkę przymiotnikową *mały*): *Kościółek jez mały, drzewiany i nojstarsy w Gidlach* [G]; *W Lipcach jez mały, drzewiany kościółek* [LR]; *Drzewiany kościółek jez na smyntorzu* [P] – informując, że chodzi tu o małe, drewniane, zabytkowe kościoły formacja wskazuje jednocześnie na dodatnio nacechowane określenie kościoła, wyrażając uczucie zadowolenia bądź ubolewania, por. *Śfinto Anna malutkom Matke Boske do kościółka prowadziła* [B]; *Do kościółka my pošli z mamom ino* [Ch]; *Procesjom my go prowadzili do samego kościółka na prymicje* [LW]; *Tag malutko ludzi było fkościółku, tak se lekceważom ludzie* [L]; w połączeniu wyrazowym *kościółek parafialny*: *F kościółku parafialnym się otprawio* [U]. Synonimem w stosunku do omawianego tutaj wyrazu jest leksem *świątynia* ‘podniosłe o kościele chrześcijańskim’; wskazują na to cytaty typu: *Nieboscyg infulat śfiontynie postawił, doł na kościół zimie i kościół postawił* [Ch]. W omawianej nazwie wyczuwa się podniosły charakter, por. *Nasa śfiontynia tero płonie* [N]; *Ide do śfiontyni* [S]; *Zrobili zalew f Siedlontkowie, ale nasom śfiontynie zostawili* [Sw]. Przytoczenia wskazują na biblijny charakter leksemu: *F śfiontyni anioł się ukazywoł Matce Boży* [ŚW] – nawiązanie do sceny Zwiastowania; *F starym Destamencie się mówilo śfiontynia* [U] i odnoszą go najczęściej do opisaną w ewangelii sytuacji z życia dwunastoletniego Jezusa, por. *Pan Jezus miol dwanaście lad i tyz z nimi posed do śfiontyni* [B]; *Znalazły Pana Jezusa f śfiontyni* [Chn]; *Do śfiontyni pošli i tam go znaleźli* [LR]; *Zostoł f śfiontyni pomindzy uconemi Pan Jezus* [ŚW]. Używając leksemu *sanktuarium* informatorzy wskazują głównie na nazwy miejscowości będące siedzibami miejsc świętych o szczególnym znaczeniu kultowym, por. *Sanktuarium bes cały cz jes f Charłupi* [Ch]; *F sanktuarium w Licheni tszy razy byłam* [Chn]; *Sanktuarium jez w Gidlach, na Jasny Górze, gdzie jes cudowny obraz Matki Boży, gdzie czyni cuda* [K]; *F Ciechosławicach jes sanktuarium* [P]; *Sanktuarium f Skoszewach jez ze ćtery lata* [S]; także w wyrażeniu *sanktuarium maryjne*, por. *F Cynstochowie jes sanktuarium maryjne* [U]. Główny kościół diecezji z siedzibą (arcy)biskupa nosi na omawianym terenie nazwę *katedry*; podając informacje o szczególnym znaczeniu w życiu Kościoła tej ważnej świątyni, por. *Nojważniejszy kościół to jes katedra* [P]; *F katedrze we Włocławku*

jez biskup [Chn], informatorzy wskazują na ich lokalizacje, por. *Katedra jes f Kalisu* [U], także z przywołaniem patrona, por. *F Cynstochowie jes katedra Śfinty Rodziny* [G], podkreślają odbywające się tu celebracje, spotkania i inne podniosłe uroczystości, zwykle w ramach liturgii eucharystycznej, pod przewodnictwem biskupa, por. *Biskup śfincony jes f katedrze* [N]; *We Wielkom Sobote fszyskie ksindze idom do katedry na msze* [M]; *Syn był f katedrze wyśfincany na ksindza, urocyście sie otprawiało* [K]; *Dożynki f katedrze som f pierszom niedziele września* [S]; także w postaci fonetycznej *kadedra*: *F kadedrze w Łodzi my byli* [P]⁴.

W omawianym kręgu tematycznym pozostają również, obecne w badanym materiale, następujące pojedyncze leksemy i połączenia wyrazowe:

ambona ‘miejsce w kościele do wygłaszania kazań’, użytkownicy gwary wskazują na pierwotne usytuowanie kazalnicy na podwyższeniu, podkreślając jednocześnie wynikające z tego korzyści, por. *Na ambune weset ksionc, to go fszyscy widzieli* [Ch]; *Z ambony głosił ksionc kozanie, to było dostojnie* [P]; *Na ambune fchodził i głosił* [U]; obecnie rola ambony i jej lokalizacja uległy zmianie, por. *Tero ambuna jez na dole, od oltarza ksiondz mówi* [B]; *Ambona tero niepotszebno, nig na ambone nie fchodzi tero* [L], także w postaci *anbona*: *Ze zochrystii były schótki na anbone* [LW]; por. również w zwrocie *spaść z ambony* ‘o kimś, czyje zapowiedzi przedślubne ksiądz ogłosił’: *Tszy razy spadła z ambony* [K];

ampulka ‘naczynie liturgiczne służące do podawania kapłanowi wody i wina podczas mszy św.’, por. *W jedny ampulce jez woda, a w drugi wino* [K]; *Dwie som ampulki: do wina i do wody* [LW]. Na deminutywno-emocjonalny charakter leksemu *ampuleczka* wskazują, oprócz formantu *-ka*, również określające badany rzeczownik przydawki przymiotnikowe, por. *Ta ampulecka tako malutko, ni mugem f palcach utszyać* [S]; *Takie nieduze ampulecki tszymo ministrant* [U]. Formę zdrobniłą przybierają także synonimiczne określenia: *dzbanuszek, kieliszek*, por. *F takich dzbanuskach nieduzutkich ministrant podaje wino i wode ksindzu* [K]; *Te kieliski od wody i wina som na taki tacy* [D];

babiniec ‘kruchta, przedsionek kościelny’, przeznaczony praktycznie dla każdego z uczestników nabożeństwa, por. *Zafse my stoli w babińcu* [Kw], ale głównie dla matek z dziećmi przed chrztem, por. *Z dzieckim nieoksonym nie wolno było wejź do kościoła, ino do babińca, ksionc fprowadził późni do kościoła* [P]. Cytaty egzemplifikujące ten leksem podkreślają, że dzieci przed chrztem nie są jeszcze pełnoprawnymi członkami religijnej społeczności, por. *W babińcu sie zbiraly do ksztu* [K], stąd przeznaczone dla nich osobne pomieszczenie, w którym matki mogły dokonywać również podstawowych zabiegów pielęgnacyjnych, por. *W babińcu matka mogła dadź dziecku jeś, pszebrać* [S]; *Pląkały te dzieci w babińcu* [U]; *Matka mogła sie zająndź dzieckim w babińcu, zminić pieluche* [W];

balaski ‘balustrada oddzielająca prezbiterium od reszty kościoła’, por. *Balaskóf sie pszytszymoł starsy cłowiek, bo ni mók fstać* [K]; *Balaski sie offirały f śrotku* [P]; *Pszy balaskach sie klinkało do kumunii* [Sw];

balustrada ‘odgródzenie prezbiterium od reszty kościoła’, wskazując na wygląd i przeznaczenie balustrady: *S takich słupków była balustrada* [C]; *Balustrada była, tako była*

⁴ Na temat zbieżnych z omawianą tu tematyką zagadnień werbalizowanych za pomocą leksemów typu: *katedra*, *tron* por. także Staszewska, 2013: 125–132.

zaczlonka i ministrand wywracół tom firanecke [K]; *Chłopy f sukmanach⁵ klincały pszy balustradzie* [Chn]; *Do kumunii pszy balustradzie my klinkali* [LR]; *Pszy balustradzie sie kumunie pszyjmuwało* [S], informatorzy wskazują, że obecny wystrój świątyni jest pozbawiony tego elementu architektonicznego, por. *Tero ni ma balustrady* [Kw]; *Pirw była balustrada* [ŚW];

bielizna ‘komże, alby⁶, obrusy ołtarzowe itp.’, leksem używany najczęściej z przydawkami *kościelna*, por. *Obruz na ołtarz należy do bielizny kościelny* [Ch]; *ołtarzowa*, por. *Korporał noleży do bielizny ołtarzowy* [L]; *Kobita kościelnego pierze tom ołtarzowom bielizne* [Sw];

chodnik ‘dywan kościelny’, por. *Kościelny chodnik rosłkado, jag młode idom i jag biskup pszyjedzie* [Kw]; *Chodnig od ołtarza az do chóru był wyłozony* [P]. Podobnie brzmiące konteksty dla synonimu *dywan*, por. *Po dywanie kościelnym młode idom* [S]; *Dywan bes środek kościoła kościelny rosłkado* [Sw];

chorągiew ‘chorągiew kościelna’, por. *Jedne chorongiew my kupili s kółka różańcowego* [LW]; *Zapanuwała cholera, wziny chorongiew i pszyśły prosić do Skoszew i choroba ustala* [S]; rzadziej z wygósem samogłoskowym, por. *Chorongwia miała takie pokofce⁷, zakłado się na zime, zeby się nie niszczyło* [K];

chór a) ‘miejsce w kościele, gdzie znajdują się organy’, por. *Pot chórym sie zbirajom młode* [P] – chodzi o ceremonię ślubną w kościele, której uczestnicy wraz z nowożeńcami spod chóru wyruszają do głównego ołtarza; *Mój brad był zbytnik, tszymały sie go zbytki i zafse tym ofsym sypół s chóru* [S]⁸, b) ‘zespół wykonujący muzykę wokalną’, por. *Organista chór prowadził* [B]; *Od małości do chóru noleżałam* [LR]; *Moja matka na chórze śpiwała* [S]; także w wyrażeniu *chór kościelny*: *Chór kościelny śpiwoł na sumie* [Ch]. Omawiany leksem stanowi podstawę słowotwórczą dla pochodnych rzeczowników: a) *chórzysta* ‘śpiewający w chórze kościelnym’, por. *Chórzysty śpiwały na chórze, starse chórzysty łacine znały* [Chn]; *Chórzysta umar* [G]; *Chórzysci śpiwajom, jak jez odpust* [P]; b) *chórzystka* ‘członkini chóru kościelnego’, por. *Pszewaźnie chórzystki som, chłopów mało* [K]; *Mamusia była chórzystka* [N]; *Moja kobita na chórze śpiwała, chórzystka była* [S]; *S tych chórzystkóf to jedna tak sie wyróżnio* [ŚW], oraz przymiotnika c) *chórowy* w połączeniach wyrazowych: *chórowa śpiewaczka*, por. *Moja siostra była chórowo spiwocka* [S]; *chórowy śpiewak*, por. *Un był śpiwok chórowy* [U]; *Chórowe śpiwoki i śpiwocki mogom ino bydź na chórze* [P];

chrzcielnica ‘naczynie na wodę chrzcielną’, por. *F kścielnicy jez woda šfincono* [P]; *Do kścielnicy się wliwo wode do kształtu* [S]. Konteksty wskazują, że ten (nierzadko drewniany, por. *Kścielnica była drewniano* [U]) element wyposażenia każdego kościoła

⁵ *Sukmana* ‘wierzchnie okrycie męskie’.

⁶ O tych szatach liturgicznych, które są werbalizowane za pomocą leksemów typu: *alba*, *komża*, *ornat* por. Z. Staszewska, *Kapłaństwo w wypowiedziach mieszkańców wsi* (w druku).

⁷ *Pokowiec* ‘pokrowiec’.

⁸ Chodzi o powszechny w drugi dzień Bożego Narodzenia poświęcony św. Szczepanowi zwyczaj obrzucania owsem przez stojących na chórze, kapłana i wiernych, związany, według interpretacji kościelnej, z pamiątką ukamienowania Świętego, por. *F Scepana owies sypali, to było myncyństfo* [S]. Sypanie święconego w tym dniu, przeznaczanego do wiosennego siewu, owsa ma też zapewnić dobre zbiory zbóż, urodzaj i obfitość chleba, szerzej na ten temat por. Staszewska, 2005: 167–181.

parafialnego, będący pierwotnie miejscem udzielania pierwszego sakramentu, por. *Pszy kścielnicy downi był chszest* [S], umieszczony był w centralnym, eksponowanym miejscu świątyni – w prezbiterium, przeznaczonym właściwie dla duchowieństwa i służby ołtarza, por. *Pocontkim to kścielnica była pszy ołtarzu* [G], a obecnie jest usytuowany najczęściej po jej prawej stronie, por. *Chścielnica jes po prawy strunie* [Kw]; *Kścielnica z wodom śfinconom jez w bocni nawie* [P], nierzadko w oddzielnej kaplicy chrzcielnej, por. także w postaci krzcienica: *Kścínica jez w bocnim ołtarzu, wliwo ksiondz wode do kścínicy i sluzy do ksztu* [Chn];

cmentarz – znaczenie ‘placu przy kościele’ poświadczają już nieliczne przytoczenia, por. *Wychodziła procesyjo na cmyntosz po biskupa* [Kw]. Informatorzy są świadomi, że teren ten był w przeszłości przeznaczony do grzebania zmarłych, por. *Smyntorz był pszy kościele downi* [G]; *Kole kościoła musioł być cmyntosz, bo wykopuwały caski* [LR]. Współcześnie semantyka omawianego leksemu dotyczy głównie cmentarzy zakładanych poza dziedzińcem kościoła, por. *Kaplica zabytkowo jez na cmyntorzu* [LR]; *Na cmyntosz procesjo idzie we Fszyskie Śfinte* [P]; *Wyprowadzajom ciało na smyntosz, to galanty kawoleg jez ot kościoła* [W]. Świadomość językowa mówiących pozwala różnicować chronologicznie alternujące ze sobą, jak widać, postaci: *smentarz/cmentarz*, por. *Z dowin downa smyntosz sie mówi, po starodawnemu* [M], zaliczając drugą z nich do ogólnopolskiego zasobu leksykalnego, por. *Cmentasz się mówiło poprawnie, po gwarowemu to smyntosz* [D]. Omawiany leksem stanowi ośrodek nazewnictwa dla następujących połączeń wyrazowych: *cmentarz kościelny / cmentarz przy kościele, cmentarz grzebalny, cmentarz pogrzebowy*, por. *Jes cmyntosz kościelny i cmyntorz grzebalny* [L]; *Dziedzice były pochowane na smyntorzu pszy kościele* [S]; *Strasy na cmyntorzu pogrzebowym* [U]. Formacjami współrzednymi z omawianym tu wyrazem są: a) deminutywum *cmentarzyk*, por. *Cmyntarzyg dziecinny, bielutkie fszyskie pumnicki* [N] – w tekstach, których podmiotem są dzieci, ekspresywa występuje stosunkowo często; *Niedużutki cmyntarzyk, dopiro zapocynty, mogilek mało* [Sw] – poprzez użycie, obok rzeczownikowych deminutywów, jeszcze dodatkowo intensywów przymiotnikowych następuje kondensacja ekspresywności; b) nomen loci *cmentarzysko* ‘miejsce po cmentarzu’, por. *Na cmyntarzysku się pobuduwały* [Sw];

człapiec ‘część organów’, por. *Clapiecz był tyn drong do kalikuwano, clapiecz był ryncny i deptany* [P]; *Kalikuwało sie tym clapcym na tych organach* [Sw];

czopulek ‘gaśnica kościelna’, por. *Taki copulek, kaptureg lo kościelnego do gasynio śfidz jes* [Kw]; *Copulek taki mo kościelny i tym śfice gasi na ołtarzu* [Sw];

dzwon ‘dzwon kościelny’, użytkownicy gwary mówią o funkcji dzwonów, wskazując na ich liczbę i udział w zawiadamianiu o nabożeństwach i innych uroczystościach, por. *Dzwony bijom na ludzi pół godziny pszede mszom* [P]; *W robotny dzień dzwoni jedyn dzwon* [Ch]; *W robotny dzień to tylko jedyn dzwon dzwoni, na pogrzeb i na sume fszyskie tszy dzwoniom* [K]; *Dwa dzwuny na sume dzwuniom* [M], por. także w połączeniu wyrazowym *duży dzwon*: *Jak procesja jes, to na sygnaturce dzwoni i na dużym dzwoniem* [B]; *Dzwon duży jez na wieży* [U]. Formacja deminutywna *dzwonek* w odniesieniu do desygnatu mniejszych rozmiarów, por. *Downi to wincy tych dzwonek używały ministranty* [Ch], cytaty typu: *Ministranty dzwonekami dzwoniom we Wielgi Cfartek, późni juz nie* [K], wskazują na fakt, że dźwięk dzwonów i dzwonek, które milkną po wielkoczwartkowej mszy Wieczerzy

Pańskiej zastępuje się aż do Wigilii Paschalnej stukotem instrumentów drewnianych werbalizowanych za pomocą leksemów: *klekot* ‘używany w liturgii (przed Wielkanocą zamiast dzwonnów) drewniany instrument muzyczny złożony z deseczki, o którą uderza przytwierdzony do niej ruchomy młoteczek, wydając krótki, suchy dźwięk’, por. w przytoczeniach o charakterze definicji: *Klekot – młoteczek drewniany i puko w desce* [P]; *Klekoty z drzewa były we Wielgi Piontek* [Ch]; *We Wielki Piuntek som klekoty, ministranty majom takie drewniane klekoty* [Chn], także w postaci *klekotka*: *Młoteczek po desecce uderzo fty klekotce* [K], częściej w liczbie mnogiej, por. *Klekotki były zamiaz dzwonnów we Wielki Piontek* [K]; *Klekotki było słyhać* [LR]; *Ministranty te klekotki majom* [U]. Liczne poświadczenia również dla odnośnego czasownika *klekotać* ‘o klekotce – wydawać dźwięk, uderzać klekotką’, por. *Nie dzwoniom dzwonnkami ino klekotkami, wychodzm pszet kościół i klekotajom ministranty* [G]; *Klekotki we Wielki Piontek klekotały* [P]; *Klekotki były we Wielki Piontek, chłoposki sły i klekotały* [S]. Synonimicznym określeniem omawianego desygnatu jest w badanym materiale leksem *kołatka*, por. *Co ministrant niom dzwoni to sie nazywo kołatka* [Sw], użycia głównie w liczbie mnogiej: *Kołatki we Wielgi Piunteg dzwuniom* [B]; *Organy milknom, dzwonnki milknom, kołatki sie odzywajom* [K]; *Głośnie som te kołatki* [LR], por. także *verbum kołatać*: *We Wielgi Piontek kołatali kołatkami* [P]; *Ministranty głośnie kołatały* [U]; *dzwoneczek Na podniesinie ministrand dzwoneckami dzwoni* [LW]; czasownik *dzwonić* z bardzo obfitą egzemplifikacją, por. *Umarlymu tszy dzwony dzwoniom* [Ch]; *Jag jes procesjo na Wielkanoc, to obima dzwonnami dzwoniom* [Chn]; *Kiedys, jag był požar, to dzwony dzwoniły* [K]; *Dzwonnami dzwoniom pół godziny pszede mszom* [L]; *Pszede mszom jednym dzwonnym dzoniom* [LW], także w zwrocie: *dzwonić na Anioł Pański*, por. *Dzwoniom tszy razy na Anioł Pański* [P];

dzwonnica ‘dzwonnica przykościelna, budowla w kształcie wieży z dzwonnami umieszczonymi w jej górnej części’, por. *S chóru sie fchodzi na dzwonnice w naszym kościele* [Chn]; *Dzwonnice stawiały latoś* [G]; *U noz jez dzwonnica, taki dasek cforokontny mo* [K]; *Dzwonnica osobiście⁹ stoi* [LW]; *Dzwonnica jes tyż na smyntorzu* [P]; *Drzewiano dzwonnica była* [S];

drzwi ‘ruchome zamknięcie otworu wejściowego do kościoła’, por. *Drzwi do kościoła zrobili dymbowe* [N]; *Kościelny rano otforzył dźwi f kościele* [P], por. także wyrażenia: *duże drzwi*: *Jag jes suma, to duże dźwi ofirajom* [N]; *S pogrzebym dużymi dźwiami my weśli* [P] oraz *wielkie drzwi*: *Bez wielkie dźwi sie fchodzi* [B]; *We wielkich dźwiach jez dzwonnica* [LR]; *Pszed wielkimi dźwiami stowiali trumne* [ŚW];

fisharmonia ‘instrument klawiszowy zbliżony do organów’, por. *Organy som winkse jak fisharmonia* [B]; *Fisharmonia to downiejse organy* [P]; także w dłuższej o jedną sylabę postaci: *Downi to na fisharmoniji groł* [Sw];

gaśnica ‘przyrząd do gaszenia świec’, por. *Tako zakszywiono była gaśnica* [K]; *Kościelny gasił gaśnicom* [LR]; *Na kijku miał gaśnice s kapturkim* [P]; *Gaśnica jez z jedny strony, a z drugi strony knotek* [S], tu także deminutywno-ekspresywna formacja *gaśniczka*, por. *Gaśnicke weźnie i zagasi te śfice* [P]; również w połączeniu z, utworzonym za pomocą podkreślającego znaczenie osłabione sufiksu *-awy*, przymiotnikiem *cienkawy*, w którym

⁹ *Osobiście* ‘osobno’.

już w samej podstawie słowotwórczej tkwi informacja o wielkości mniejszej od naturalnej: *Takom cinkawom mo tom gaśnicke kościelny* [LW]. Tożsamy semantycznie, oparty na tym samym rdzeniu leksem *gaśnik* z nieco skromniejszą egzemplifikacją, por. *Gaśnik do gasynio śfic, gasiło sie i zapolało* [Ch];

gong ‘używany w kościele metalowy instrument’, por. *Dzwonkami dzwoniom i w gong bijom ministranty* [B]; *F czasie Podniesinia ministrand w gong uderzo* [LW]; *Gonk słychać, jag jez błogosławiństwo* [Sw];

kadzielnica ‘naczynie do spalania kadzidła, trybularz’, por. *Kadzielnicom okadzi ołtasz* [P]; *Drewniano kaplica sie spoliła, powiesił kadzielnice, ot kadzielnicy mogło sie zapolić* [S]; *Ministrant tszymoł tom kadzielnice* [Sw];

kancelaria ‘pokój, w którym załatwia się sprawy administracyjne w kościele’, por. *Kancelario jes pszy kościele* [C]; także w postaci: *kancelaryja*, por. *Z lewy strony kościoła pobuduwali kancelaryjom* [Chn] oraz *kanclaria*, por. *F kanclarii na wypuminki dałam* [Ch], por. również w wyrażeniu *kancelaria parafialna*: *Kancelario parafialno była w jednym pobudynku, co plebanio* [P];

kaplica ‘boczna część kościoła posiadająca ołtarz i tworząca oddzielną całość’, por. w przytoczeniach wskazujących na patronów tej części kościoła: *Obraski s cudami som f kaplicy Matki Boży Gidelski* [G]; *Gróp sie ubiro f kaplicy śfintego Antoniego* [K]. W tym znaczeniu również deminutywno-ekspresywna formacja *kapliczka*, por. *Tag z boku jes kaplicka śfinty Barbary* [Sw];

kapitularz ‘pomieszczenie na chorągwie, figury, obrazy noszone w procesji’, por. *Do kapitularza my to fszysko złożyli* [G]; *S kapitularza sie bierze, jag jes procesja* [Sw];

kapturek ‘gaśnica’, por. *Taki kapturek lo kościelnego do gasynio śfidz był* [P]; *Kapturek tero niepotszebny* [Sw]; *Koscielny kapturkim gasił te śfice jak sie skuńczyło otprawić* [ŚW];

kazalnica ‘ambona’, leksem używany rzadziej niż jego bliskoznacznym odpowiednikiem, por. *Kozalnica sie nazywała i ambuna* [U]; *Pirf kazalnica godały, tero ambona* [Sw] – świadomość językowa mówiących różnicuje te formy, biorąc pod uwagę czynnik chronologiczny;

kielich ‘czara, naczynie używane w czasie mszy św.’, por. *Kielicha ksiondz używo do mszy* [ŚW]; *Nojpirf podnosi hostie do góry w ryncach, a późni kielich, f kielichu jez wino* [Ch];

konfesjonal ‘sprzęt w kościele, w którym kapłan słucha spowiedzi’, por. *F konfesjonale wisi stula filiotowo* [Chn]; *Ksionc słuchol¹⁰ f konfesjonale* [LR]; *S porynki tamtego ksiondza konfesjonały były kupione* [LW]; *Pot chórym som konfesjonały w naszym kościele* [S]. Oprócz formy zgodnej z językiem ogólnopolskim, najobficiej egzemplifikowanej w badanym materiale, są tu również liczne jej modyfikacje, por. *konfesjonał*: *F konfesjonałe ksionc siedzi i spowiało* [Ch]; *konfesejonał*: *Sluch mom pszyciszony, nie chodze do konfesejonału* [Chn]; *konfesjał*: *Pot chórym jez jedyn konfesjał* [D]; *konsefiał*: *Konsefiał majom i sie spowiadajom te mariawity* [M]; *konsefian*: *Ksionc pszysed do konsefianu* [L]; *konsefionał*: *Konsefionały pokupł probosc* [LR]; także w połączeniu wyrazowym składany *konfesjonal*, por. *W zochrystii stojom te składane konsefiały* [N]; *Składany konsefiał sie casym używo* [P];

¹⁰ *Sluchać* ‘spowiadać’.

korporal ‘rodzaj małego obrusa pod kielichem w czasie mszy św.’, por. *Ksionc pszynosi f korporale Pana Jezusa do chorego* [G]; *Kielich stoi na oltarzu na korporale* [LW];

korytko ‘podłużne naczynie drewniane służące do przechowywania świec’, por. *Braciki miał takie korytko i tam były te świce, i rozdawał te świce kobitom s tego korytko* [K]; *Po procesji do tego korytko się świce dowoło* [S];

krata a) ‘balustrada oddzielająca prezbiterium od reszty kościoła’, por. *Kumunie ksiondz dawoł pszy kracie* [C]; *Pszet kratom sie klinko do kumunii* [LR]; *Jag idziez do kościoła, to do samy kraty dojć* [N]; b) ‘konfesjonał’, por. *Pszy kracie sie spowiadol* [C]; c) ‘kratka przy konfesjonale’, por. *Ni moge do kraty dostać, jak sie spowiadom na klinconco* [M]. Podobną semantykę ma deminutywno-emocjonalna formacja *kratka*, por. a) ‘balustrada’: *Prezbiterium jez do kratki* [D]; *Kratkom było oddzielone prezbiterium ot kościoła* [L]; b) ‘konfesjonał, zwłaszcza prowizoryczny’, por. *Ksionc spowiadol pszy kratce* [M]; c) ‘kratka przy konfesjonale’, por. *Bes kratke sie s ksindzym rozmowio f konfesjonale* [K]. Badane leksemy: deminutywno-stylistyczna formacja *kratka* oraz będący podstawą derywacji bliskoznacznym rzeczownikiem *krata* alternują ze sobą, występując w podobnie brzmiących kontekstach, por. w zn. a: *Kumunie ksiondz dawoł pszy kracie* [C] / *Kumunia była pszy kratce* [LW]; w zn. b: *Kraty som takie rosstawione i tam sie mozno wyspowiadać* [F] / *Spowiedzie wielkanocne som, to sie rosstawio te kratki* [K]; w zn. c: *Bes krate fszysko ksindzu sie mówi* [C] / *Na spowiedzi bes kratke sie mówi* [F]. Przytoczone cytaty wskazują więc na pełną synonimie między omawianymi formami zarówno, gdy oznaczają desygnaty nieróżniące się rozmiarami, por. *krata/kratka* ‘balustrada, konfesjonał’, jak i wówczas, gdy przekazują informacje o stosunkowej wielkości przedmiotu, por. *krata/kratka* ‘konfesjonał, kratka przy konfesjonale’.

kropidło ‘to, czym się kropi’, por. *Kropidlym to ksionc sfńci f kościele* [C]; także w postaci *kropowidło*, por. *Kropowidło s takich wiórecków jes* [U]; częściej w odniesieniu do desygnatu używanego w warunkach domowych, por. *Szykuje się wode sfinconom, kropidło, jak ksionc chodzi po kolińdzie* [LR], zwykle w tym znaczeniu formacje deminutywne, por. *kropidelko*: *Kropidelko jes i woda na talirzyku, jak ksionc chodzi po kolińdzie* [Chn]; *kropowidelko*: *Kropowidelko mom, klade na stole* [U]; *kropowidłko*: *Kropowitko wyjinam ze szafy* [L];

kropielnica ‘naczynie z wodą święconą przy wejściu do kościoła’, por. *Wotka była f kropielnicy* [G]; *Kropielnica jes f kruchcie* [K]; *Dzieci fstympuwały do kościoła, pszezegnały sie wodom s kropielnicy* [P]. Deminutywno-ekspresywna formacja *kropielniczka* rzadko używana w tym znaczeniu, por. *Za rynke mie wzion i umocoł f kropielnicce jag my fchodzili do kościoła* [U]; zwykle w odniesieniu do naczynia z wodą święconą zawieszzonego przy drzwiach wejściowych w domu, por. *Podługowato tako jes kropielnicza, pszy dźwiach wisi w dumu* [LR]¹¹;

kruchta ‘przedsionek kościoła’. Konteksty wskazują, że pomieszczenie to służy: a) wchodzącym do kościoła, por. *Ot kruchty sie fchodzi do kościoła* [P]; *Bez zochrystie ksinsa fchodzom do kościoła, bes kruchte fchodzi rešta ludzi* [U]; b) uczestniczącym

¹¹ Por. inne jeszcze egzemplifikacje w tym znaczeniu: *Kropielnicza pszy dźwiach wisiała, jak sie wychodziło z dumu, to sie pszezegnało wodom sfinconom* [Chn]; *Moco sie palice f kropielnicce i sie zegno, jak sie wychodzi z dumu* [S].

w nabożeństwach, por. *F kruchcie stołom* [LW]; c) oczekującym na sakrament chrztu, por. *S ksztem cekali fkruchcie* [N]; *F kruchcie były z dziećmi do ksztu* [S]; *Pszed ontorz wyprowadzo ksionc s ty kruchty* [LR]; d) do przechowywania sprzętów liturgicznych: obrazów, chorągwi itp. noszonych w procesjach, por. *Chorongwie były f kruchcie* [N]; *F kruchcie stoły te obrazy do procesji* [U], oraz wody święconej, por. *F kruchcie jez woda śfincono* [L]; *Wode śfinconom my brali s kruchty* [LR];

krucyfiks ‘krzyż z wizerunkiem ukrzyżowanego Chrystusa’, por. *Taki kszys, na którym jes Pan Jezus, nazywo sie krucyfiks* [K]; *Na krucyfiksie jes Pan Jezus* [P]; *Duzy krucyfiks s Panym Jezusym jez we wielkim oltarzu* [Sw];

krypta ‘kaplica pod kościołem’, por. *Ześli my tam na dół do ty krypty* [F], częściej w postaci *skrypta*, por. *F ty skrypcie som pochowane* [N]; *Skrypty takie som pot kościołym s temi trumnami* [Sw]; *Po miastach to som te skrypty we winksych kościołach* [W];

lampka ‘przedmiot służący do wytwarzania sztucznego oświetlenia’, por. *Lampka sie śfici pszed wielkim oltarzym* [Kw], por. także w wyrażeniu *wieczna lampka*: *Oliwa sie śficiala w wiecny lampce* [B]; *Pszet tabernaklum poli sie wiecno lampka* [Chn]; *Wiecno lampka sie śfici pszet tabernakulum* [L];

lichtarz ‘świecznik’, por. *Lichtarze srebnie były f kościele* [C]; *Na duzych lichtarzach stojom śfice na oltarzu, małe lichtarze sie stawio na stole* [Chn] – stosunkowa wielkość desygnatu została tu, jak widać, wyrażona w sposób analityczny: za pomocą przydawek *duży, mały* + rzeczownik podstawowy; *Staska lichtarze cyścila f kościele* [LR], także w postaci *liktarz*, por. *Liktarze kupiły s tego bractfa* [L]. Jednowyrazowym odpowiednikiem przytoczonego wyżej połączenia wyrazowego *mały lichtarz* jest deminutywna formacja *lichtarzyk*, por. w odniesieniu do tego typu przedmiotów używanych w warunkach domowych: *Śficki w lichtarzykach jag miol ksionc pszyjs po kolińdzie* [K]; *Lichtarzyk stoi na kredynsie* [U], także w postaci *liktarzyk*, por. *Dwa liktarzyki sie stawio na stole* [C]; *Wycyścila ładnie liktarzyki* [ŚW]; *Dwa mom liktarzyki drzewiane* [W];

łódka ‘pojemnik na kadzidło’, por. *Z łótki ksionc pszesypuje do kadzielnicy* [LW]; *To kadzidło w łótcie jes* [Sw]; *Ministrant tszymol łótkę s tym kadzidłym, a ksionc sypol* [U];

łyżeczka ‘łyżeczka do przesypywania kadzidła z łódki do trybularza’, por. *Pore łyżecek sie fsypuje tego kadzidla* [LW]; *Łyżecom sypie to kadzidło ksionc do kadzielnicy* [ŚW];

manipularz ‘szata liturgiczna’, przytoczenia mają głównie charakter definicji, por. *Na lewom rynke tako stuła spinto była, tero manipularza się nie zaklado* [P]; także w postaci *mantylarz*, por. *Mantylasz ksiondz zakladoł na lewom rynke* [LW]; *F podobie taki mały stuły był mantylasz* [P];

miech ‘część organów’, por. *Za temi organami był tyn miech, taki duży jak pół kanapy* [K]; *Organy miechowe były, miech był ze skóry* [LW]; *Pirw, jak któż nie poruszył tym miechym, to organy nie zagrały* [ŚW], por. także w połączeniach *organy na miech(y)*: *Organy były na miech, tyn miech tag otpowiadol* [Sw]; *Na miechy były organy* [U]. Badany materiał potwierdza obecność opartych na tym samym rdzeniu leksemów: a) przymiotnika *miechowy*, por. wyrażeniu *organy miechowe*: *Downiejse organy były miechowe* [N]; *Pamintom jesse te organy miechowe* [LR]; b) czasownika *miechować*, por. *Był taki, co miechuwoł* [G]; *Miechuwało sie rynkom* [K]; *Organy miechowe były, miechuwało sie* [LW]; *Ni miol chto miechuwać, zeby to powietsze rusyło te organy* [U]; c) deverbativum

miechowanie, por. *Miechuwanie to była cinsko robota* [P]; *Silny chłob musioł byđź do tego miechuwanio* [Sw];

nawa ‘przeznaczona dla wiernych, wyodrębniona w kościele przestrzeń, zwykle między dwoma rzędami kolumn lub filarów’, por. w wyrażeniach: *nawa główna: W główny nawie lafki były ubrane na bielutko* [B]; *Głównom nawom młode idom pszed oltasz* [Sw]; *boczna nawa: Kścielnica z wodom śfinconom jez w bocni nawie* [LR]. *W bocni nawie my stoli bes całom sume* [P];

obraz ‘wizerunek, wyobrażenie czego na płótnie, papierze, desce, zwykle oprawiony w ramy i zawieszony’, por. *Obraz we wielkim oltarzu mioł pozłocanom korune* [Ch]; *Pszed obrazym Matki Boski uklonk* [K]; *Obramuwanie obrazu było smolne¹² i się zapolilo f kościele* [N];

obrus ‘nakrycie na ołtarz’, por. *Poskładalimy sie, tszy obrusy haftuwane my kupili ot siostr f Cynstochowie* [M], także w połączeniu wyrazowym *obrus na ołtarz*, por. *Obrusy na oltasz poprałam* [K]; *Wyprała tyn obrus, wyśtywniła na oltasz* [ŚW]; *Obruz na ołtarz nolezy do bielizny kościelny* [Ch]; *Obrusa ni ma na oltarzu, kościelny zdjon we Wielgi Cfartek* [P] – zawarta jest tu informacja o zmianie wystroju wnętrza kościoła w czasie Triduum Paschalnego mająca symbolizować osamotnienie Chrystusa, opuszczenie przez najbliższych w czasie modlitwy w Ogrójcu, a także odarcie z szat przed ukrzyżowaniem (szerzej por. Staszewska, 2004: 321–334);

ołtarz ‘stół ofiarny przeznaczony do odprawiania nabożeństw’, por. *Śfinto Faustyna w oltarzu stoi, pinkno tako* [D]; *Kobita kościelnego pszybirala oltasz kfiatami* [Kw], także w postaci: *ontarz, untarz*, por. w wyrażeniach: *boczny ołtarz: Szopka jez w bocnim oltarzu f kościele* [C]; *Dwa boczne oltarze som: jedyn jez Matki Boży Różańcowy, a drugi śfinty Jadwigi* [K]; *Śfintego Jacka untorz bocni* [U]; *Na ontarzu bocnym som te koszycki i tam te kartki kladom* [U]; *główny ołtarz: Otprawio sie pszy głównym oltarzu* [K]; *Za głównym oltarzym sie sło na ofiare* [L]; *wielki ołtarz: Olijandry popostawiajom we wielgim oltarzu, olijander mo takie długie listka* [Chn]; *Wielgi untosz ksiondz odnowił* [U]; *duży ołtarz: Na razie odnowił duży oltasz ksionc* [P]; *W duzym oltarzu jes ta figura Chrystusa* [Sw]. Pochodny przymiotnik *ołtarzowy* ‘związany z ołtarzem’ w połączeniach wyrazowych: *bielizna ołtarzowa*, por. *Bielizna ołtarzowo: obrusy, korporaly, alby* [L]; *Korporał nolezy do bielizny ołtarzowy* [L]; *ołtarzowy obrus, obruz na ołtarz*, por. *Ołtarzowy obruz bioły s haftym niebieskim* [M]; *Tsza wypradź ołtarzowe obrusy* [S]; *Obruz na oltasz s kółka różańcowego my dali* [W];

organy ‘instrument muzyczny’, por. w cytatach dotyczących budowy i działania instrumentu: *Piscołki były f tych organach* [Chn]; *Za tyn dronk sie tszymalo na dół i do góry i to powietsze sło na te organy* [G]; *Miech pompuwoł powietsze, zeby organy mogły grać* [P]; *Tero prondym porusajom organy* [W]. Wskazane tu różnice w obsłudze instrumentu stanowią podstawę następujących połączeń wyrazowych: *deptane organy*, por. *Miech był i pedały i organista pedalami rusoł, i to były deptane organy* [S]; *organy dmuchane*, por. *Organy dmuchane były* [LW]; *organy miechowe: Organy miechowe były, miechuwało sie* [LW], *organy elektryczne*, por. *Tero som organy elektrycne* [U]; znacznie rzadsze użycia

¹² *Smolny* ‘żywiczy’.

w liczbie pojedynczej, por. *Cały organ elektryczny jes f kościele w Łodzi, na tym organie zagroł* [ŚW];

palka ‘kwadratowe przykrycie, zwykle z lnianej, usztywnionej tkaniny, służące do ochrony kielicha z winem podczas mszy św.’, por. *Palkom się kielich pszykrywo* [LW]; *Palka nolezy do bielizny oltarzowy* [ŚW];

parkan ‘ogrodzenie kościoła’, por. *Parkan był drewniany* [Ch]; *Parkan s kaminio tero my zrobili* [K]; częściej w postaci *pargan*, por. *Drewniany pargan tys się nazywoł pargan* [Chn]; *Pargan muruwany jes pszeważnie pszy kościołach* [P]; *Wisielcóf pot parganym chowali* [U]; deminutywno-ekspresywna formacja *parkanik* łącznie z utworzonymi formantem *-utki* przymiotnikami, wskazującymi na określone nacechowanie emocjonalne, por. *Niziutki parkanig jes, to lepki pszeskocom* [L]; *Parkanig lichutki jes, tsza poprawić* [S] – widoczne w tych przytoczeniach, towarzyszące omawianemu leksemowi *parkanik*, uczucie ubolewania wynika również z faktu obecności w sposób eksplicytny elementu negatywnej oceny także w podstawach słowotwórczych (*lichy, mały*) określających przydawek;

paschal ‘duża, woskowa, wielkanocna świeca stojąca na ołtarzu’, por. *Ksiondz lichtarz do paschału kupił* [Chn]; *Paschal sfincili we Wielgom Sobote* [S]; *Na rezurekcyji paschal niesom f procesyji* [K]; przytoczenia wskazują także na jej wygląd, por. *S tych kuleckóf cerwunych jes kszyżyk na ty roratce, takich jak f paschale* [LW]; rzadziej w postaci *paskał*, por. *Ot paskału zapolajom ksześni sfice na kście* [U];

patena ‘metalowy talerzyk, na który kładzie się hostię w czasie mszy św.’, por. *Hostie na patenie położył* [P]; także używany w czasie udzielania komunii św., por. *Pszy kumunii patena jes* [Chn]; *Ministrant tszymoł patene* [K];

prezbiterium ‘przeznaczona głównie dla duchowieństwa część kościoła, w której znajduje się wielki ołtarz’, por. *Blisko oltarza jes prezbiterium* [Chn]; *Ksiondz z ministantami jez na prezbiterium* [L]; *Na prezbiterium była posacka z marmuru* [S];

pulpit ‘podstawa pod mszał’, por. *Mszał jez na pulpicie* [G]; *Kościelny pulpit postawił na obrusie* [P]; *Drzewiany jes tyn pulpit, s takom nóskom* [Sw];

puryfikaterz ‘ręczniczek do wycierania kielicha’: *Do bielizny oltarzowy puryfikaterz należy* [C]; także w postaci *polifikaterz*, por. *Ksiondz bierze polifikaterz i wyciro tyn kielich* [LW];

puszka ‘skarbona’, por. *Za oltarzym się pszechodzi i do puszki się daje piniondze* [G]; *Puszka jes tako na te ofiare* [L]; *Puska na piniondze jez za oltarzym i tam ludzie idom i składajom* [P];

relikwie ‘otaczane czcią szczątki świętych i przedmiotów z nimi związanych’, por. *Relikwie sfinty Jadwigi som u nos f kościele* [K]; *Takie constki s ty sutanny to tys som relikwie* [S]; także w dłuższej postaci, por. *Jag jez otpust, to się caluje te relikwije, zeby oddać chwale tymu sfintymu* [U]; również *relikwiarz* ‘sprzęt, naczynie służące do przechowywania relikwii’, informatorzy definiują desygnat, por. *Relikwiarz jes, kszyżyk s takim kóleckim i tam som te relikwie* [Chn]; *Constka s tego sfintego wzinto i fstawiono do relikfiarza* [G]; *Taki jagby mały kościołek jes tyn relikfiarz i tam som te relikwie sfinty Jadwigi* [K];

ręczniczek ‘ręczniczek do wycierania rąk przez kapłana sprawującego mszę św.’, por. *Ryncniczek f takom harmunijke zložony* [Kw]; *Ministrant podaje ksindzu ryncniczek* [Sw];

roratka ‘świeca paląca się na ołtarzu w czasie rorat w adwencie’, por. *Roratka psze-
wiązano biolom stąskom stoi na ołtarzu* [Chn]; *Roratka na roratach ubrano jes stąskom
i jaki kfiotuseg jes pszy ni* [K]; także w postaci *rorotka*: *Rorotka się śfici na ołtarzu* [LW];

skarbona ‘puszka z małym otworem do zbierania pieniędzy’, por. *Skarbona jes fkości-
le* [B]; *Ofiare dały młode do skarborny* [Sw]; w podobnych kontekstach również formacja
deminutywno-ekspresywna, por. *Jes skarbornka pszy tym kszży i do ty skarbornki wrzucio
się piniondze na kfiaty do grobu Pańskiego* [K]; *Pszechodziło sie za untorzym i dowalo
sie do skarbnki* [U];

spowiednik ‘prowizoryczny, składany konfesjonał’, przykłady egzemplifikujące mają
zwykle charakter definicji, por. *Spowiednik to tako desecka i aby pszyklinność* [B];
Konfesjonał to jez duzy i na stałe, a spowiednik to sie wystawio, jak som rekolekcje [F];
Taki składany konfesjonał to sie spowiednik nazywo [M];

sygnarek ‘mały dzwonek na dachu kościoła’, por. cytaty dotyczące lokalizacji i przezna-
czenia omawianego desygnatu: *Sygnarek na dachu kościoła jes* [M]; *Taki dzwoneg na pasie
to sygnarek* [P]; *Sygnareg był na dachu kościoła, sznur w zachrystii* [ŚW]; *Sygnareg bije
pińdź minut pszed mszom* [S]. W omawianym tu znaczeniu funkcjonuje na badanym
terenie współpodstawowy leksem *sygnaturka*, z bogatszą niż *sygnarek* egzemplifikacją,
por. *Sygnaturka na wieży, linka w prezbitarium* [Ch]; *Na kościele jez wieżycka i tam
jes sygnaturka* [G]; *Jak ksionc pszychodził sie ubrać, to sygnaturkom dzwonili na tych
ludzi, co koło kościoła stojom* [K]. Rzeczownik ten oznacza także ‘mały dzwonek przy
drzwiach zakrystii’, por. *Tszy razy sie dzwoni sygnaturkom, jag jes suma* [P]; *Jak cicho
msza*¹³, *to roz zadzwuni ministrant sygnaturkom* [S]; *Ze zochrystii wychodzom do mszy
s ksindzym i ministrant sygnaturkom zadzwuni* [Sw], por. również odnośny czasownik
sygnować a) ‘dzwonić pół godziny przed rozpoczęciem nabożeństwa’: *Sygnujom pół
godziny pszed mszom* [Chn]; b) ‘dzwonić na kilka minut przed rozpoczęciem nabożeń-
stwa’: *Blisko kościoła miszkomy, idziemy do kościoła, jak sygnujom* [Kw]; *Sygnuwali,
jak ksionc fchodził do kościoła* [N];

światelko ‘wieczna lampka’, por. *Światelko sie stałe poli pszed ołtarzym* [B]; *Fszysko
pogasom, ino to światelko sie poli bes cały cas* [Sw]; *Cimno jes, tylko sie poli światelko*
[W]. O bliskości semantycznej omawianego leksemu z wyrażeniem *wieczna lampka*
świadczą przytoczenia rejestrujące obie nazwy jednocześnie, por. *Pszed obrazym Matki
Boski wiecno lampka się poli, światelko tyz mówiły* [U], por. także wyżej s. v. *lampka*;

świeca ‘sztuczne źródło światła w formie pałeczki zrobionej z parafiny, wosku itp.
z knotem w środku’, por. *Pszót to tylko z wosku były śfice, z wosku pszczelego* [B];
Na ołtarzu stojom śfice na lichtarzach [Chn]; także w wyrażeniach: *świeca paschalna*,
por. *Śfica paschalno jes pszy kście* [K] oraz *roratnia świeca*, por. *Roratnio śfica zawdy się
poliła na roratach* [N]; o jednowyrazowych synonimach: *paschał*, *roratka*, por. wyżej.
Deminutywna formacja *świeczka*, por. *Kościelny śficki gasił* [Kw], zwykle w odniesieniu
do desygnatów mniejszych rozmiarów, zapalanych poza ołtarzem w kościele, por. *Śficke
tsza ośficić, jak ksionc pszyjdzie* [B]; *Downi śficki się zapolilo na Fszyskie Śfinte na grobie*
[K]; Hipocoristicum *świeczuszka* zwykle w kontekstach odnoszących się do desygnatów
w kościołach obrządku wschodniego, por. *Śficuski się śficiały f ty cerkfi* [S]; także w po-

¹³ *Cicha msza św.* ‘bez udziału organów’.

łączeniu z przydawką wskazującą na mniejszy od normalnego rozmiar desygnatu, por. *Takie ciniutkie śficuski majom f ty cerkfi* [Ch];

świecznik ‘lichtarz’, por. *Śficniki som f kościele na te śfice* [C]; *Małe śficniki mom w dumu, duże śficniki som f kościele* [U], także w postaci *świetnik*, por. *Paschał na śfitniku stoi* [B]; *Te śfice na śfitnikach stojom* [M]. Dla deminutywnej formacji *świeczniczek* przytoczenia nazywające desygnaty używane w warunkach domowych, por. *Śficnicki takie mom i stawiom na stole* [Sw]; *Jak ksionc chodzi po koińdzie*¹⁴, *to te śficnicki używom* [U]; także w sposób opisowy, por. połączenie wyrazowe *mały świecznik: Mom małe śficniki w dumu i zapolom te śfice, jag jez burzo* [P];

tabernakulum ‘mała szafka na środku ołtarza w kościele katolickim, w którym przechowuje się eucharystię’, por. *Złote jes tabernakulum* [G]; *Na półokrongło jez zrobione tabernakulum* [K]; przy zachowaniu rodzaju gramatycznego zapożyczenia także w postaci *tybernakulum*, por. *F tybernakulum kumunikanty som* [N] i *tabernaklum*, por. *Ksiondz wyjmo kielich s tabernaklum* [LR], również jako masculinum; bez zmiany struktury leksemu, por. *Tyn tabernakulum był wyzłocany* [C] oraz z utratą obcego *-um*, por. *We wielgim ołtarzu jes tabernakul i tam sie wiecno lampka polila* [K]; a także w postaci *tabernator*: *Ksiondz ofirow tabernator, bierze kumunikanty i kumunikuje* [Kw];

taca ‘kolekta, składka w kościele na cele dobroczynne’, por. *Tace zbiro ta malutko siostszycka* [ŚW]; znacznie częściej omawiany leksem funkcjonuje w zn. ‘noszone przez księdza lub inną osobę płaskie naczynie lub koszyczek, do którego wierni składają podczas nabożeństwa ofiary pieniężne na cele kościelne’: *Metalowom, posrebrzanom tace miol ksionc* [P], por. także w zwrotach: *dać (dawać) na tace, zbierać (zebrać) na tace: Na tace się daje ksindzu* [Chn]; *Kościelny zbirow na tace* [P]. Wśród formacji pochodnych należy wskazać utworzone sufiksami: *-ka, -uszka* leksemu: *tacka, taczuszka*, najczęściej z pejoratywnym nacechowaniem stylistycznym, por. *Liche tacki ksiondz zbiro* [K]; *Cós ta na tom tacuske wielkości nie nazbiro ksionc* [L]. Innordzennymi synonimami omawianego leksemu, odnoszącymi się do desygnatów o nieco innym wyglądzie (co też informatorzy *expressis verbis* werbalizują) są: *koszyk, koszyczek* ‘taca, koszyczek z wikliny, do którego zbiera się ofiary w kościele’: *Winsky taki koszyk mieli, jak wychodzili na te tacke* [K]; *Tero ksionc pokupił takie koszycki z wikliny* [L]; *Tszeba dać ksindzu na tace, tero to koszycki majom, pif to były tace biote* [S] i *półkoszyczek* ‘taca częściowo przykryta’, por. *Tak się stszasało te piniondze f tym półkoszycku* [K];

thumbnica ‘gaśnica kościelna’, por. *Thumbnicom zagaso śficki kościelny* [LW]; *Takom thumbnice mo do tych śficków i gasi, jak sie skuńcy msa* [Sw];

tron ‘ozdobny fotel, zwykle na podwyższeniu, pod baldachimem, honorowe miejsce dostojników świeckich i kościelnych’; wypowiedzi wskazują jednoznacznie, że nazywany przez omawiany leksem desygnat podkreśla funkcję biskupa jako przewodniczącego zgromadzenia liturgicznego i kierującego modlitwą, por. *Biskup siedzi na tronie, ubrany jes tyn tron* [Chn]; *Tron biskupowi szykujom, wyścielajom takim kolorym biskupim, jag biskup pszyjedzie* [K]; *Biskup jez nojważniejszy fty otprawie*¹⁵, *siedzi na tronie* [Sw]. Językowym wykładnikiem omawianych treści są również połączenia wyrazowe: *tron biskupi*,

¹⁴ *Kolęda* ‘wizyta duszpasterska po Bożym Narodzeniu’.

¹⁵ *Odprowa* ‘msza św.’, deverbativum od *odprawiać* ‘celebrować, sprawować’.

fotel biskupi, por. *Uszykuwalimy tron biskupi pszy oltarzu* [P]; *Tron biskupi na bielutko był ubrany* [U]; *Tsza pszyszykuwać fotel biskupi, bo będzie biskup siedziol* [K];

trybularz ‘kadzielnica kościelna’, por. *Kadzielnica sie mówi abo trybularsz* [LW]; *Wyngła drzewnego sie używało f tym trybularzu* [P]; *Ministrand wywijo tym trybularzym, takie kółka robi* [ŚW];

tuwalnia ‘szata liturgiczna, szeroki pas tkaniny nakładany na ramiona kapłana podczas uroczystego błogosławieństwa Najświętszym Sakramentem’, por. *Ministant podaje ksindzu tuwalnie* [N], częściej w postaciach: *towania* oraz *towalnia*, por. *Towania kiedyś to nazywały, bes co ksionc tszymo mostrancje* [P]; *Towalnia pirw mówili, tero welon* [LW] – jak widać, świadomość językowa mówiących pozwala różnicować chronologicznie te dwie formy;

welon ‘szata liturgiczna’, por. *Bez welon tiulowy ksionc tszymo mostrancje na rezurekcyj* [K]; *Mostrancje tszymo bez welon ksionc* [S]; *Do tszymanio mostrancji jez welan* [W];

woda, por. wyrażenia: *woda święcona: F kruchcie jez woda sfincono* [D]; *Jak się fchodzi do kościoła, to się pszezegno wodom sfinconom s kropielnicy* [S]; *woda chrzcielna / woda do chrztu: Wode kścielnom sfincom we Wielgom Sobote* [G]; *W Wielkom Sobote wode sfincom do kształtu* [LR]; zwroty: *chrzcic (ochrzcić) z wody: Jag było bardzo liche, to pryntko kścili z wody* [D]; *Okścili go z wody, bo zachoruwoł* [Sw] – o chrzcie dokonywanym w wypadku zagrożenia życia (zwłaszcza dawniej z powodu dużej umieralności niemowląt), nawet przez osoby świeckie; *suszyć o chlebie i wodzie* – w odniesieniu do ścisłego postu, por. *F Popieledz o chlebie i wodzie susyłam* [S]; *Susy się o chlebie i wodzie we wilijom* [ŚW]. Materiał poświadczający również użycia dla ekspresywno-stylistycznej formacji *wodka* z pozytywnym zabarwieniem uczuciowym, por. *Wotka była f kropielnicy* [G]; *Jag idziez do kościoła, to pszynież wotki sfincony* [Kw];

zacheuszka ‘boczna lampka w kościele’, zwykle w liczbie mnogiej, por. w cytatach o charakterze definicji: *Te małe lampki bocnie to som zacheuski* [N]; *Zacheuski po bokach sie sfićiały f kościele* [U]; *F tych miejscach, gdzie był kościół konsekrowany, som te zacheuski* [G];

zakrystia ‘przedsiónek kościoła’, także w postaci *zachrystia*, *zachrystyja*, cytaty wskazują, że pomieszczenie to przeznaczone jest dla kapłana, por. *Ksiondz bez zochrystiom fchodzi* [K]; *W zochrystii sie ksiondz ubiro* [G]; *Na ambone ze zochrystii sie fchodzi* [LW], wiernych wchodzących do kościoła: *Z lewy strony sie fchodzi bez zochrystiom do kościoła* [M] i uczestniczących w nabożeństwach: *Bogate gospodarze to nie idom na kościół ino do zokrystii* [K]; *Na wywód¹⁶ do zochrystyi sie sło* [S]; także w niektórych czynnościach przedpogrzebowych, por. *W zokrystii go pszekładały do winksy trumny* [U]. Analizowany rzeczownik stanowi podstawę słowotwórczą dla formacji: *zakrystian* ‘pracujący w zakrystii’, por. *Brad był zakrystianym* [LR]; *Zakrystian sie pumogo ubrać ksindzu* [S], także w postaci *zakrystyjan*, por. *Kościół ofirowo zakrystyjan* [B]; *zakrystianka* ‘siostra zakonna pracująca w zakrystii’, por. *Tero nowom momy zochrystianke* [Sw];

Semantyczno-słowotwórcza analiza zgromadzonego materiału może być podstawą wielu konstatacji. Zarówno kształt formalny, jak i funkcje znaczeniowo-stylistyczne pod-

¹⁶ *Wywód* ‘błogosławieństwo kościelne dla kobiety po ślubie oraz urodzeniu dziecka’.

danych tu badaniu pojedynczych leksemów i połączeń wyrazowych wskazują na bogate i zróżnicowane pole leksykalno-frazeologiczne nazw dotyczących omawianego tu zagadnienia. Znakomita większość zgromadzonych wyrazów i związków frazeologicznych z dziedziny słownictwa religijnego jest wspólna dla omawianych gwar i języka ogólnopolskiego¹⁷, por. *dzwonnica, gaśnica, kadzielnica, kancelaria, kielich, kropidło, krypta, nawa, prezbiterium, pulpit, relikwiarz*, w tym także dla jego odmiany potocznej, por. *człapiec, czopulek, kapturek, tłumnica, deptane organy*. Wiele leksemów ma w języku długą tradycję, występując w charakterze od dawna zdomowionych w języku terminów¹⁸, por. *chorągiew, kaplica, kielich, kościół, kruchta, krzyż, ołtarz, organy, świątynia*, które niejednokrotnie przypominają archaiczne postaci zasobu leksykalnego, por. dłuższe o jedną sylabę: *fisharmonija, kancelaryja, konfesjonał, relikwije, zakrystyja*, czy oddająca dawną łacińską wymowę staropolska postać z nagłosowym *k*-¹⁹ w wyrazie *krzcielnia*²⁰. W obrębie niektórych terminów dają się zauważyć modyfikacje semantyczne, por. np. *kropidło* – stp. ‘danina od chłopów dla rektora szkoły parafialnej’, współcześnie ‘to, czym się kropi’; *świeca* – stp. ‘o Bogu, który oświeca, dzieło Boga Stwórcy, także o Matce Bożej’, obecnie ‘sztuczne źródło światła’; *taca* – stp. ‘rodzaj daniny na cele kościelne’, dziś również ‘płaskie naczynie, do którego wierni składają ofiary’.

Będąc przedmiotem niniejszej analizy nazwy zostały zanotowane w znacznej większości także we wcześniejszych opracowaniach dotyczących słownictwa ludowego omawianego terenu oraz obszarów przyległych²¹.

Dostrzec warto znaczną wariantywność wśród omawianych nazw. Synonimiczne określenia są oparte na tym samym rdzeniu, por. *gaśnica/gaśnik, sygnarek/sygnaturka*, ale częściej są formacjami różnordzennymi, por. *kadzielnica/trybularz, lichtarz/świecznik, puszka/skarbona, taca/koszyczek*. Wśród analizowanych tu przykładów, z istniejącym między nimi stosunkiem synonimii, są również takie, w których pojedyncze wyrazy konkurują z bliskoznacznymi związkami frazeologicznymi, por. *paschal/świeca paschalna, roratka / świeca roratnia, spowiednik / składany konfesjonał, światelko / wieczna lampka*. Wśród tych ostatnich widoczne są także jednostki bliskie znaczeniowo, por. *duże drzwi / wielkie drzwi, duży ołtarz / główny ołtarz / wielki ołtarz, deptane organy / dmuchane organy / miechowe organy, ołtarzowy obrus / obrus na ołtarz, tron biskupi / fotel biskupi*.

Należy tu zwrócić uwagę na procesy językowe, głównie natury fonetycznej, jakim ulega omawiana leksyka, zwłaszcza jej część zależna od wzorów obcych. Oprócz częstego mazurzenia, por. *clapiec, copulek, żyzecka, puska, ręcnicek, świecznik, wieczna (lampka), zacheuska*, zmian samogłoskowych, głównie w pozycji przed spółgłoskami półotwartymi, zarówno ścieśnienia, por. *ambuna*, jak i rozszerzenia, por. *welan*, dostrzegamy również asymilacje, por. *liktarz, ontarz, untarz*, także na odległość, por. *anbona, kadedra, rorotka*;

¹⁷ Świadczy o tym ich obecność (często z odpowiednimi kwalifikatorami) w SD (Doroszewski, 1958–1969).

¹⁸ Umieszcza je w swoim opracowaniu Karpluk, 2001.

¹⁹ Jak wynika z ustaleń J. Reczka (1974: 363–367) tego typu pożyczki, oddające stan zbliżony do wymowy łacińskiej dawnych wieków, zaczęły pod koniec średniowiecza ustępować, pozostającym pod wpływem pisanych form łacińskich, postaciom z nagłosowym *ch*-.

²⁰ Szerzej na temat innych, opartych na badanym rdzeniu, leksemów egzemplifikujących omawiane zagadnienie por. Staszewska, 2009: 467–482.

²¹ Notują je: K. Dejna, 1974–1985 oraz M. Szymczak, 1962–1973.

dysymilacje, por. *pargan, paskal*; osłabienie artykulacji, por. *zachrystia, smentarz*; uproszczenie grupy spółgłoskowej, por. *krzcienica, towania*; skrócenie wyrazu, por. *kanclaria, konfesjał*; metatezę, por. *konsefiał, konsefional*. Liczne modyfikacje tego ostatniego leksemu wskazują, że nawet po procesie dostosowania obcego wzoru (śr. łac. *confessionale*) do fonetycznego i morfologicznego systemu języka jest on dla mieszkańców wsi trudny do wymówienia²², co prowadzi w efekcie do zniekształcenia jego struktury fonicznej²³. Odrzucenie formantu *-um* od kontynuującego łańcuchem postaci neutrum przyczyniło się do powstania formy *tabernakul*, który zgodnie z kryterium formalnym jest rodzaju męskiego, zmianę rodzaju gramatycznego zauważamy również przy niezmienionej strukturze tego leksemu: *ten tabernakulum*; forma *chorągwia* utworzona poprzez zmianę paradygmatu fleksyjnego rzeczownika rodzaju żeńskiego ze spółgłoskowego na samogłoskowy.

Nazwy utworzone za pomocą formantów związanych w większości z elementem *-k-* (*-ek, -ik, -ka, -ko*) występują tu bądź w funkcji deminutywnej, której może towarzyszyć określone zabarwienie emocjonalne, por. *dzbanuszek, kropidelko, kropielniczka, lichtarzyk, świeczuszka*, bądź są derywatami o charakterze wyłącznie ekspresywno-stylistycznym, por. *ampuleczka, kratka, wodka*. Zwracając uwagę na walor stylistyczny analizowanych tu pojedynczych leksemów i połączeń wyrazowych związanych z budową słowotwórczą, należy podkreślić, że pozytywne konotacje nie muszą być ściśle związane ze słowotwórczymi wykładnikami językowymi, znakomita większość przytaczanej tu leksyki, niezależnie od budowy słowotwórczej, jest aksjologizowana dodatnio²⁴.

Bibliografia

- Cyran W., 1975: *Procesy językowe w przejmowaniu wyrazów obcych przez gwary (na materiale polskim)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XXI.
- Dejna K., 1968: *Słownictwo gwarowe i słownictwo ludowe*, [w:] *Symbolae philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*, PAN, Kraków.
- Dejna K., 1974–1985: *Słownictwo ludowe z terenów województwa kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XX–XXXI, Łódź.
- Doroszewski W. (red.), 1958–1969: *Słownik języka polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna (tom I–IV), PWN (pozostałe tomy), Warszawa.
- Kamińska M., 1968: *Gwary Polski centralnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Karpluk M., 2001: *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Pelcowa H., 2008: *Stare i nowe w języku polskiej wsi XXI wieku*, [w:] E. Woźniak (red.), *Tradycja a nowoczesność*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

²² Trudności tego typu użytkownicy gwary niejednokrotnie *expressis verbis* werbalizują, por. np. w odniesieniu do należącego do innego kręgu tematycznego leksemu *ekscelenca* ‘tytuł honorowy przysługujący biskupom i arcybiskupom w Kościele katolickim’: *Ekscelenca – dzień trzeba pościścić i poftorzać, bo to trudne słowo* [K].

²³ Na temat licznych przekształceń (na płaszczyźnie fonetycznej, a nierzadko także morfologicznej) towarzyszących adaptacji nieprzejrzytych etymologicznie wyrazów obcych do systemu językowego użytkowników gwary por. Cyran, 1975: 5–41; Pelcowa, 2008: 507–516.

²⁴ Szerzej na temat wartości stylistycznej derywatów deminutywno-ekspresywnych por. Staszewska, 2006: 251–278.

- Reczek J., 1974: *Zjawisko relatywizacji niektórych zapożyczeń polskich*, „Język Polski”, nr 54.
- Staszewska Z., 2004: *Wielki Post w leksyce i frazeologii (na podstawie materiału gwarowego z okolic Łodzi)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XLIX.
- Staszewska Z., 2005: *Boże Narodzenie w językowym obrazie (na podstawie materiału gwarowego)*, cz. I, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, L.
- Staszewska Z., 2006: *Formacje deminutywno-ekspresywne w ludowym „słowniku” religijnym*, [w:] K. Wojtczuk, V. Machnicka (red.), *Wokół językowej funkcji emocjonalnej. Fakty dawne i współczesne*, Siedlce.
- Staszewska Z., 2009: *Pole leksykalno-frazeologiczne określeń związanych z chrztem w słownictwie ludowym Polski centralnej*, [w:] D. Bieńkowska, A. Lenartowicz (red.), *Tajemnica rozwoju*, Łódź.
- Staszewska Z., 2013: *Sakrament bierzmowania w zwierciadle języka*, „Językoznawstwo”, nr 7.
- Szymczak M., 1962–1973: *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 1–8, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Abstract

Interior decorations and the interior of the church in statements of countrymen

In the article one discussed dialectal lingual (coming from towns situated around Lodz) measures concerning of robes, liturgical vessels, interior decorations of the church. Investigating the formal shape and functions semantic-stylistic of single lexemes and word-connections pays here the attention to common for discussed dialects and the common language of the name, semantic modifications and lingual processes, which surrender.

Keywords: dialect, common language, names of vestments, names of liturgical vessels, names of interior decorations of the church, semantic modification, the lingual process